

אוניברסיטת תל אביב
-הפקולטה למדעי החברה-
החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה

סוציולוגיה של החברה הישראלית

אנדרטות לזכר הרוגי פעולות האיבה ומשמעות אובדן חייהם

שלומי קורץ

ינואר 2006

חב אני תודה גדולה למר יוסי צור,
י"ר ועדת ההנצחה של ארגון נפגעי פעולות האיבה,
על שהעניק לי בנדיבות רבה מתמונותיו, ידיעותיו וזמנו
אשר בלעדיהם עבודה זו לא הייתה מתאפשרת.
מר צור הוא אביו של אסף ה"ד שנרצח בפיגוע אוטובוס 37
ברחוב מוריה בחיפה ב 3.5.2003 והוא כמעט בן 17 שנה.
יחד עימו נרצחו עוד שישה אנשים, רובם תלמידי בית ספר
בדרכם חזרה לביתם.

אתר אינטרנט לזכרו: www.Blondi.co.il

הקדמה

מותם הפתאומי והטראומטי של הרוגי פעולות האיבה עשוי להיתפס כ"מוות סתם", כמוות חסר משמעות במובן של היעדר סיבה או היגיון, ורבים מבני המשפחות השכולות נמצאו חווים תחושה של כאב וחוסר אונים למול המחשבה שאבדנם היה לשווא (בראון, 2004). ואולם, בשנים האחרונות התגברה הופעתן של אנדרטות לזכרם במרחב הציבורי, והדבר עשוי להעיד על הניסיון להעניק למותם משמעות בהקשר הקולקטיבי.

האנדרטות בישראל הוקמו עד היום לזכר אירועים ואנשים הקשורים בתולדות ההתיישבות ובקורותיה של המדינה, ותכליתן הרשמית הייתה עדות והנצחה. עם זאת, מחקרים שונים הראו כי האנדרטות גם שירתו את המנגנון האידיאולוגי של הממסד הציוני בהבניית הזיכרון הקולקטיבי, ביצירת נאמנות וכגורם מגייס (אלמוג, 1992; שמיר, 1996). במשך שנים האמונה בחזון הציוני סייעה להתגבר על הסבל הגופני והנפשי שהיו כרוכים בכינון המדינה והפכה אותם להרואיים, היא גם אפשרה את הקשר שבין המוות והשכול ולבין "פולחן הלאום", כך נולד אתוס השכול הציוני של "מוות הרואי קולקטיבי" וכך האנדרטות, שמוזהות בעיקר עם חללי מערכות ישראל, נרתמו לתעמולה הציונית ונהיו לאמצעי המסייע להשלים עם המוות ולקבלו מכוח ההכרה שהנפילה למען המולדת מעניקה משמעות לחיים וכי הנופלים ממלאים בכך שליחות. באמצעותן עברו הנופלים טראנספורמציה והפכו לסמל של גבורה והקרבה שאפשר לראותו, למששו ולהזדהות עימו (אלמוג, 1992, 1997; שמיר, 1996).

אולם מאחר ואין הסכמה רחבה לכך שהרוגי פעולות האיבה נכללים באתוס השכול הציוני (רוזנטל, 2001), ובהתחשב בכך שהעת הנוכחית מאופיינת בשחיקתו והיחלשותו של האתוס הציוני בכלל ושל אתוס השכול הציוני בפרט (אוחנה וויסטרך, 1996; רוזנטל, 2001; אלמוג, 2004), לא ניתן להניח בוודאות שבהנצחת הרוגי פעולות האיבה באמצעות אנדרטות יכנסו הגורמים המנציחים את זכרם לאתוס השכול הציוני ויעניקו למותם משמעות הרואית קולקטיבית.

לפיכך אבקש ללמוד במסגרת העבודה הנוכחית, על פי האופן שבו בחרו להנציח את זכרם של הרוגי פעולות האיבה באמצעות אנדרטות, **מהי המשמעות שניתנה לאובדן חייהם?**

רקע

הסכסוך הישראלי-ערבי הממושך גבה לאורך השנים וממשיך לגבות גם כיום מחיר פיזי ונפשי כבד מהחברה הישראלית. את הסכסוך ליוו עוד מתקופת היישוב החדש גם פיגועי טרור שבשנים האחרונות, מאז אינתיפאדת אל-אקצה אשר פרצה בספטמבר 2000, הגיעו לשיא עם הופעתו של גל מתאבדים בפיגועי טרור המוניים, המתוכננים בקפדנות ומבוצעים בדייקנות חסרת תקדים¹.

למרות, ואולי בגלל, התרבות פיגועי הטרור והתרחבותו של הקטל האנושי, מתקשים הגורמים הרשמיים (כמו המוסד לביטוח הלאומי, השב"כ, צה"ל ומשרד החוץ) לקבוע בצורה מוסכמת מהו מניין ההרוגים המדויק. ההערכה היא שהאינתיפאדה הנוכחית גבתה עד היום למעלה מאלף בני אדם, שמשמעם גם אלפים רבים של בני משפחות שבין רגע גילו לחרדתם, שהסיוט הכללי של הטרור נעשה למציאות בלהות פרטית שלהם. משפחות אלו שאבדו את יקיריהם זכו למעמד ייחודי בחברה הישראלית, להימנות בקרב משפחות השכול (בראון, 2004).

¹ מצגת המתארת את ההיסטוריה של פעולות האיבה בישראל ניתן למצוא באתר של המוסד לביטוח לאומי www.laad.btl.gov.il

מאז מלחמת העצמאות התגבשה בישראל "תרבות השכול" המתגלמת בימי זיכרון לאומיים ואישיים, בפריטי הנצחה שונים ובמושג "משפחת השכול". תרבות זו התגבשה מתוך הניסיון להתמודד עם הסוגיה הבלתי רציונאלית של גביית מחיר המוות עבור מושג ערטילאי כמו "אומה", לצורך כך יצאה מדינת הלאום היהודית למלחמה כנגד השכחה והקיימה מפעל הנצחה לאומי. את ההנצחה ניתן לאפיין בשתי עמדות מרכזיות: השגבת המוות (הרואיזם) והלאמתו (נווה, 2000). ניתן לומר שבין משפחות השכול לבין החברה התנהלו יחסי חליפין שבו המשפחות, בתמורה להקרבת היקר להן מכל, קיבלו מן המערכת הממלכתית תמיכה שעיקרה מתן משמעות הרואית-קולקטיבית לקורבן. משמעות זו התבררה להיות משאב חשוב התורם לחיזוק המשפחות בהתמודדותן עם השכול (דורון ולבל, 2003).

פריט הנצחה מרכזי בתרבות השכול הישראלית זוהי האנדרטה. בישראל קיים עיסוק תרבותי אינטנסיבי עם האנדרטות המעצים את הייחודיות התרבותית שלהן (אלמוג, 1992). האנדרטות בישראל מזוהות יותר מכל עם חללי מערכות ישראל שכן עד היום הוקמו למעלה מאلف אנדרטות לזכרם. בישראל, כמו בעולם כולו, האנדרטות שייכות לתחום של אמנות דידקטית, כלומר האנדרטה איננה סתם פסל כלשהו, היא מוקמת בשם אידיאלים לאומיים ובשם מערכת ערכים קולקטיבית (לוינגר, 1993). במחקרו, הראה עוז אלמוג (1992) כי סימני אנדרטת מלחמה טיפוסית בישראל משרטטים את דמותם המופתית של הנופלים ומדגישים את מימד הקרבה האינטימית של האומה כולה אליהם. לדבריו האנדרטה אינה מהווה רק מדיום להנצחת המת ומחוות פיצוי לקרוביו, אלא גם כלי דידקטי להעברת מסר המחויבות למורשת הנופלים שמשמעותה: מחויבות האזרחים להמשך שימורה של האומה והמשך האחיזה באדמה אשר בעבורה הקריבו הנופלים את חייהם.

באחרונה התרחבה נוכחותן של אנדרטות המוקדשות להרוגי פעולות האיבה בנוף האנדרטאי. קו הייצור המתגבר הזה של מפעל ההנצחה איננו מתועד בשיטתיות ע"י הרשויות וטרם נחקר ולפיכך אין מידע מדויק לגבי מספרן ומיקום הצבתן של האנדרטות. ההשערה היא שעד כה הוקמו כמה מאות אשר הוצבו בעיקר בסמוך לאזורי פיגועים ושחלקן הארי מומן באופן פרטי². הצבתן של האנדרטות מלמדת על רצונם של הגופים המקימים, ובפרט משפחות הרוגי פעולות האיבה, להנציח את זכר ההרוגים בהקשר הקולקטיבי ובכך להקנות משמעות חברתית לאובדן חייהם.

לאור העובדה כי נסיבות המוות בפיגועי טרור הן על רקע בטחוני ולאומי, שכן פעולת טרור מוגדרת כשימוש מכון באלים כלפי אזרחים תמימים במטרה להוביל להישגים פוליטיים, אידיאולוגיים או דתיים (Ganor, 2001 אצל בראון, 2004), ניתן לצפות שהמשמעות ההרואית-קולקטיבית של ההנצחה הלאומית תחול גם על זכרם של הרוגי פעולות האיבה, ואולם ההיבטים הבאים מעמידים ציפייה זו בספק ואופפים אי בהירות באשר למשמעות שעשויה להינתן למותם של ההרוגים:

ראשית, מסורת ההנצחה בישראל מאופיינת בהנצחתם של לוחמים, משחררים וכובשים פורצי דרך ולעולם לא מחדלים ותאונות (דורון ולבל, 2003). לכן אנדרטות הרוגי פעולות האיבה מהוות חריג בשדה ההנצחה שכן מעצם קיומן הן גם מנציחות את כישלונה של מערכת הביטחון הישראלית למנוע את חדירתו של מחבל מפגע לאוכלוסיה האזרחית, כלומר האנדרטות מנציחות מחדל ביטחוני. בנוסף, מרבית ההרוגים אינם חיילים והם גם נחשבים ל"הרוגים פסיביים" וזאת בניגוד לחללי מערכות ישראל שנתפסים כמי שהתגייסו לקרב ומתו בסיומו של דו קרב הרואי (אלמוג, 1992). מכאן שהאנדרטות מנציחות מיתה בנסיבות שאינן מתיישבות עם האתוס הציוני ולפיכך יתכן ויתקשו להירתם למענו.

² לפי יוסי צור, יו"ר ועדת ההנצחה של ארגון נפגעי פעולות האיבה, בשיחת טלפון.

שנית, התקופה שבה מרבית האגדרות להרוגי פעולות האיבה הוקמו היא תקופה שתוארה זה מכבר כ"פוסט ציונית". עוד משלהי שנות השבעים החל להתגבש במדינה עידן תרבותי חדש המיוסד על ערכי הדמוקרטיה והליבראליזם המערבי כשבד בבד נחלשים בהדרגה האידיאליזם והפטריוטיזם הציוניים. עידן זה גם זכה לכינוי "עידן האגו" שבו האישי, האינטימי והפרטי מקבלים עדיפות על פני הכללי, החברתי והשיתופי, והחלומות כבר אינם לאומיים אלא חלומות אישיים על הגשמה אישית (שביד, 1996; אלמוג, 2004). על רקע זה היו שהצביעו על התפרקותה של החוויה הקולקטיבית בישראל, ועל התפתחותו של תהליך מפרק גם כלפי דפוסי ההנצחה שאותו הם כינו "הפרטת השכול" (אוחנה וויסטרך, 1996). לתהליך הזה נמצא ביטוי גם בהנצחה האגדרתית לחללי מערכות ישראל מאז מלחמת יום הכיפורים עם ריבוי של אגדרות אישיות שהטקסטים שעליהן גם הם נושאים אופי אישי, לא עוד שירים ופסוקים מלאי פאתוס והרואיות אלא קטעי שירים רווי צער וגעגועים (שמיר, 1996). זאת ועוד, משנות התשעים החלה להסתמן ירידה ביכולתן של משפחות שכולות להיאחז ולשאוב כוח מאתוס השכול הציוני המבטא את המשמעות ההרואית-קולקטיבית (בראון, 2004). ביניהן, יש לציין, גם משפחות שעלו לארץ במהלך שנות התשעים מבריה"מ לשעבר, שכן רבים מעולים אלו לא עלו מתוך אידיאולוגיה ציונית שמשכה אותם לישראל אלא "נדחפו" לישראל בגין ההידרדרות החדה בתנאים הכלכליים, החברתיים והפוליטיים שהתלוו להתמוטטות של בריה"מ, ומכאן שכלל אינם מזדהים עם האתוס הציוני (פלד ושפיר, 2005). הואיל ומרבית האגדרות להרוגי פעולות האיבה הוקמו החל משנות התשעים והואיל ומרביתן גם הוקמו באופן פרטי, יתכן מאוד שרוח התקופה תיתן אותותיה גם בהן.

בהתבסס על מחקרה של רינת בראון (2004) שבו תיארה את הקושי של אמהות הרוגי טרור לעכל את אכזריות הרצח ואת הזעזוע שנוצר בתפיסת עולמן, ניתן אולי לקבל רושם מה עשויים להיות המסרים שעל האגדרות: הן תיארו תפיסה כאוטית של החיים והעולם ושב עמוק בתפיסתן את העולם כמקום בטוח והוגן, הן הביעו קושי למצוא אובייקט להאשמה, קושי זה בא לידי ביטוי בהפנמת הגורל הנסתר כמסביר את התרחשותו של פיגוע טרור פתאומי הקוטל את חייהם של קורבנות אקראיים. רק מעט מהאמהות ראו באובדן הקרבה למען הישרדות החברה, מרביתן ביטאו ספק במשמעות הזו ואף ביטאו כעס על הניסיונות לכפות אותה. ייתרה מכך, מרבית האמהות הביעו כעס חריף שהוביל לתחושות של נתק וריחוק מהחברה, אחרות בחרו במחאה פוליטית ובאקטיביזם חברתי.

בנוסף לאלו, מבחינה היסטורית, נפילתם של הרוגי פעולות האיבה לא נכללה באתוס השכול הציוני, והביטוי הבולט לכך ניתן מההימנעות ארוכת השנים להנציח אותם ביום הזיכרון הרשמי לחללי מערכות ישראל. ארגוני הזיכרון הגדולים "יד לבנים" ו"המועצה הציבורית להנצחה" הביעו וממשיכים להביע התנגדות להכללתם ביום הזיכרון הכללי בטענה שבכך ייגרם פחות במשמעות הנפילה המגויסת למען תקומת ישראל (שמיר, 2002). למרות זאת התקבלה בשנת 2002 החלטת ממשלה לערוך את האיחוד לאותו יום זיכרון לאומי (בראון, 2004). הסבר אפשרי למהלך הזה הוא החלשות כוחו המנחם של אתוס השכול הציוני במהלך שנות התשעים ומכאן גם החלשות כוחו החוסם והמדיר. הסבר חלופי ומהופך הוא ראיית הטרור כסוג חדש של מלחמה אשר רואה באזרחים חזית לתקיפה וש"מלחמת הטרור" החזירה את ישראל לימי מלחמת העצמאות והשיבה את הסומק לחיי האתוס הציוני. על פי תפיסה זו ישראל שבה לחיות תחת איום קיומי ולכן ראוי לראות את הרוגי פעולות האיבה חללים של המערכה המתמשכת נגד קיומה של האומה היהודית (אלמוג, 2004; בראון, 2004). פרשנות זו שהחלה רווחת בשנים האחרונות מורה על האפשרות שאולי בכל זאת יונצחו

ההרוגים על פי אתוס השכול הציוני. לזאת אפשר להוסיף כי עמדתם של ארגונים חברתיים שיוחדו לנפגעי הטרור (כגון ארגון נפגעי פעולות האיבה) מביעים עמדה הקוראת לאחד את זיכרון ההרוגים עם זה של חללי מערכות ישראל³.

ואחרון אחרון, יתכן כי למרות כל האמור לעיל, בבואם להנציח את ההרוגים באמצעות אנדרטות, כבולים הגופים המנציחים לשפתה של ההנצחה, כי כפי שהראו חוקרים שונים (אלמוג, 1992; שמיר, 1996), נמצא כי מסורת ההנצחה משתעקת עם חלוף השנים למרות התמורות האמנותיות, כי כשמדובר בחומרים, בסמלים ובהצבה בנוף, "דומה כאילו נקבע קו תקן סמוי לעיצוב האנדרטה" (אלמוג, 1992: 23). אי לכך תעניק האנדרטה משמעות הרואית קולקטיבית לאובדן חייהם של הרוגי פעולות האיבה ככלת הכל.

מתודולוגיה

כדי להשיב על שאלת המחקר ניתחתי מדגם של 27 אנדרטות שהוקדשו להרוגי פעולות האיבה, מכאן שעבודה זו היא בבחינת חקר מקרה (case study) שתוצאותיו רלוונטיות רק לאנדרטות שנדגמו⁴. שיטת המחקר הנהוגה לרוב בניתוח אנדרטות היא הסמילוגיה אשר מתייחסת למוצר תרבותי כאל "טקסט" ומגמתה לפענח את המשמעויות שהוצפנו בסימניו (Barthes, 1967, אצל אלמוג, 1992). אנדרטות נתפסות כ"מערכות של סימנים" ולפי לוינגר (1993) ניתן לחלק כל אנדרטה לשלושה שדות מחקר מרכזיים: (א) איקונוגרפיה, בוחנים את החומרים שמהם עשויות האנדרטות והמוטיבים האמנותיים שעליהן. (ב) מיקום במרחב הציבורי, בוחנים היכן האנדרטות ממוקמות ובאיזה אופן הן הועמדו. (ג) כתובות מילוליות, בוחנים את הטקסט המילולי שנכתב/נחקק על גבי האנדרטות או סמוך להן. במסגרת העבודה הנוכחית, בגין קוצר היריעה, החלטתי לערוך עבודת ניתוח בתוך שדה אחד בלבד - הכתובות המילוליות. מחד, המשמעויות העולות מסמלים מילוליים קלות יותר לפענוח מאלו שבשדות האחרים, מאפשרות השוואה טובה יותר בין האנדרטות וגם פחות שנויות במחלוקת פרשנית. מאידך, ניתוח של שדה אחד בלבד פירושו עבודת ניתוח חלקית ומגבילה אשר מקשה על היכולת לגזור מסקנות כלליות, שכן ישנן משמעויות שהוצפנו רק בסימניו של שדה אחד ולא באחר וישנן משמעויות שניתנות להבנה רק בהקשר הכולל והמלא של האנדרטה. לפיכך את מסקנות הניתוח יש לקבל בעירבון מוגבל ובזהירות.

מאחר ובחרתי להתמקד במסר המילולי קיבצתי את הטקסטים יחדיו לגוף טקסט שלם (ראה/י נספח), כששיטת הניתוח שבחרתי לעשות בה שימוש הייתה "ניתוח תוכן" הן מהסוג האיכותי והן מהסוג הכמותי: ניתוח תוכן איכותי זוהי טכניקה שחוקרת את "עשיית המשמעות המשותפת" תוך ניסיון לגזור דפוסים מרכזיים המשתקפים ועולים מתוך הטקסט הנחקר. קריאתי הייתה קריאה ביקורתית כ"חוקר פרשן", ובהסתכלות הפרשנית ניסיתי לחוש מהי הקטגוריה הקיימת בטקסט תוך איתור הדפוסים והמשגתם. ניתוח תוכן כמותי זוהי טכניקה המשיגה תיאור שיטתי וניתן לכימות של תכונות גלויות, כששיטת החישוב הייתה מניה פשוטה של נתונים והמרתם לאחוזים מתוך כלל 27 הטקסטים שנחקרו (נחמיאס ונחמיאס, 1992).

³ 09/03/00 "ארגוני ההנצחה דוחים ההמלצה לאחד את טקסי הזיכרון" איציק סבן, מעריב.

⁴ יש לתת את הדעת לכך שמבחינה משפטית הכללת הרוגי פעולות האיבה במניין חללי מערכות ישראל תזכה את משפחותיהם באותם זכויות ופיצויים המגיעים לפי חוק למשפחות חללי מערכות ישראל.

⁵ מדובר בתצלומי אנדרטות מהמאגר של יוסי צור.

ניתן לומר, אם כן, כי בעבודה הנוכחית ביקשתי ללמוד על המשמעות שניתנה לאובדן חייהם של הרוגים פעולות האיבה באמצעות אנדרטות, כפי שהדבר בא לידי ביטוי במסר המילולי שהונצח על גביהן.

ממצאים ופרשנות

תחילה אציג פרופיל קצר של האנדרטות שבמדגם-

את האנדרטות ניתן למיין לשלוש קטגוריות על פי הגורם שהקים אותן: יש אנדרטה ממלכתית אחת על הר הרצל בירושלים, יש חמש אנדרטות קהילתיות, כאלו שהוקמו ביוזמת ובחסות ישובים. היתר, 21 אנדרטות, הוקמו באופן פרטי, מתוכן 11 עבור קבוצות של הרוגים ו-10 עבור הרוגים בודדים. ניתן אפוא לומר שהאנדרטות הפרטיות הן בעלות השכיחות הגבוהה ביותר במדגם (77.8% מתוכן), ויש לתת על כך את הדעת מפני שמשקלן היחסי עשוי להשפיע על אופייה של המשמעות הכללית אותה אני מבקש לנסח, אך לא אתעלם מהחשיבות שיש להכרה הממסדית בעצם הקמת אנדרטה מרכזית. היבט נוסף שיש להבחין בו מבעוד מועד הוא התקופה שבה הן הוקמו: 59% מתוכן בשנות האלפיים, 26% במהלך שנות ה-90 והיתר (15%) במהלך שנות ה-70 וה-80. מכאן שמרבית האנדרטות שנדגמו הוקמו משנות התשעים ואילך, הצלבת המשתנים גם מראה ש-86% מהאנדרטות הפרטיות הוקמו החל משנות התשעים, וגם נתונים אלו עשויים להשפיע על הממצאים.

להלן סיכום ממצאי הניתוח ודברי הפרשנות שניתנו להם-

1. ניתוח המלל מגלה שנעשה שימוש שכיח באלמנטים הקושרים את המתים ואת המוות ללאום היהודי. האלמנטים המרכזיים היו: (א) השימוש בשורש המילולי ז.כ.ר. שהופיע ב-78% מהטקסטים, לרוב בנפרד ("לזכר") ולעיתים כחלק מביטוי ("יהי זכרם ברוך", "מוקדש לזכרה של אהובתנו..."). המילה מופיעה בנוסח ההספד הממלכתי ("יזכור נא עם ישראל...") ומקורה מעשרת הדיברות ("יזכור את יום השבת") ובסדר הזכרת נשמות בסידורי תפילה, ובאופן כללי היא מגלמת את המחויבות לשאת את הזיכרון לעד על ידי הציבור. הביטוי המעניין ביותר לכך ניתן באתר ההנצחה שעל הר הרצל שבו הציטוטים כולם עוסקים במחייבות לזכור, כאילו שזו חובה שמגיעה מהריבון, "מלמעלה", כך הפרפראזה: "תשכח ימיני אם אשכח דמכם..." למשפט "אם אשכח ירושלים תישכח ימיני" שנהוג לומר תחת חופת נישואין בחתונות יהודים כשבועות מחויבות, ובמקרה הנידון, כמעין נדר קולקטיבי לזכור. (ב) ברבים מהמקרים הכיתוב דמה לזה שעל מציבות יהודים, בשל השימוש הרב בתיארוך עברי (56% מהטקסטים), ואף במקצת מהאנדרטות המוקדמות נוספה הכתובת ת.נ.צ.ב.ה. (ג) ב-41% מהטקסטים נוספו ראשי התיבות הי"ד לצד שם ההרוגים, ופירושם: "ה' יקום דמו", זוהי ממרה שנהוג לומר כשנספה אדם בישראל בידי צוררים שכן התורה מצווה לנקום על דם נקי שנשפך, שנאמר "אבינו מלכינו נקום נקמת דם עבדיך השפוך" (ד) ציטוטים תנ"כיים אמנם נמצאו, אך בשכיחות נמוכה, אולם הפתיעו כתבים שנוסחו בלשון כמו תנ"כית, ודוגמא בולטת לכך היא שיר "שבעה הרקיעים" שחובר לזכר שבע הבנות שנהרגו בפיגוע הירי בנהריים (ראה/י נספח).

2. נמצאו אלמנטים שנדמה שמטרתם ליצור קירבה והיכרות של הצופה עם המונצח/ים, והמרכזיים מביניהם: (א) 92.5% מהטקסטים הכילו והדגישו את שמות המתים. ציון השם מביא לשבירת האנונימיות ומעניק למת מעין בימת כבוד בדומה לחקיקת שמות על קירות בית כנסת. באנדרטות המנציחות קבוצת מתים ריכוז השמות יחדיו גם מרכז את המשפחות השכולות למול קבר סמלי אחד (אולי "קבר אחים") במובן זה אתר ההנצחה שעל הר הרצל הופך את כל העם למשפחה שכולה. (ב) 48% מהטקסטים ציינו מילולית ובאמצעות סמלים את שמות היישובים אליהם השתייכו המתים.

הדבר עשוי ליצור תחושת הזדהות ושייכות בקרב צופים שהינם תושבי המקום, והדבר אף משול בעיני למעין פנייה של היישוב לתושביו לשאת עיניהם לאנדרטה המנציחה דבר שיש לציבור עניין בו. (ג) נמצאו אנדרטות שקושרו לאתרים מסוימים בשני אופנים: כאלו שהוקמו בזירת הפיגוע ועל כן ציינו זאת, וכאלו שמהוות חלק מאתר הנצחה גדול יותר כמו גן משחקים או כיכר תנועה שנקראו על שם ההרוגים. הקישור לאתרים משמעותי בעיני מפני שהוא יוצק לתוכם תוכן היסטורי שעם הזמן נעשה מזוהה עימם ואף נהייה לחלק מהווי המחיה של תושבי המקום. (ד) במקצת מן המקרים הרחיבו המנציחים על המונחים באופנים שונים, בין שפירוט על תכונותיהם וסגולותיהם, בין שתלו את תמונותיהם ובין שציטטו מתוך כתביהם (ציטוטים בגוף ראשון, כמו והמת מדבר אל הצופה), הפרקטיקות הללו מצליחות לדעתי להגביר את תחושת ההיכרות והופכות כל מת לעולם ומלואו.

3. הטקסטים העמידו במרכזם את האובדן ואת תחושות הצער והזעזוע שנלוו: (א) הכינוי הרווח ביותר לנסיבות המוות (48% מהטקסטים) היה "פיגוע" (איבה/רצחני/טרור/חבלני...). והכינוי הרווח ביותר למתים (55.5% מהטקסטים) היה "נרצחים/הרוגים" ולא חללים או נופלים (רק 18% מתוכם). נראה כי כוונת מרבית המנציחים לא הייתה לקשר את האירוע למתאר מלחמה סטנדרטי, לא הייתה יומרה כזו, להפך, ניחן שביקשו לשייך את המיתה למתאר אחר, גבולי, הנע בין פגיעה ביטחונית לבין מעשה פלילי. המינוחים מבטאים לדעתי את חריגות נסיבות המוות, את האכזריות ואת חוסר ההוגנות שבמעשה, שגם נמצאה מבוטאת בכינוי "מחבל" ו "מרצח" שניתן לממית, ולא אויב או צורר, וביתר שאת במשפט "מחבל בן עוולה" שכן המילה עוולה פירושה מעשה לא הוגן, ונעדר צדק. (ב) בהנצחה הממלכתית, הקהילתית והפרטית-קבוצתית, שבה הופיעו רשימות או שורות ארוכות של שמות הרוגים הכתובים ברצף ממושך, יש משהו מצמרר ומזעזע, בעיקר למול גילאים צעירים המעצימים את תחושת האבדה המיותרת ומחיריפים את תחושת הצער. (ג) כפי שנמסר קודם לכן, פירוט אודות ההרוגים יכול להגביר את תחושת הקרבה וההיכרות עימם ומכאן שגם להגביר את הצער על אובדנם. אוסיף בעניין זה שתיאורים המלמדים על החשיבות החברתית של ההרוגים ("יל"א ספורטאי ישראלי", "ד"ר שמואל הורוביץ ממייסדי היישוב ובוניו", "זאב חנקין לוחם וחובש קרבי") מעידים על אובדן של כלל הציבור ולא רק של המעגל המשפחתי. כמו כן, תיאורים המפליגים בשבחי תכונותיהם של ההרוגים ומצטטים מסרים חברתיים מפרי עיטם, גם מעידים על הפוטנציאל שאבד לחברה ("עדי מלכה.. אהבה לסייע בכל עת...", "נועליה אורבך..") אני לא מתיימרת לשנות את העולם .. אבל אם כל אחד יפנים קצת, ומשהו בו טיפה ישתנה אני כבר את שלי עשיתי"). (ד) נמצא שימוש בלשון רווית פאתוס באופנים שונים: בתיאור גיל המוות (לא כתבו "נהרגה בגיל 23" אלא "נרצחה בפיגוע טרור בשנה ה-23 לחייה"), הציטוטים מהתנ"ך או משירי משוררים הביעו געגוע ואהבה ("ושנית כאתמול//להביט בעיניך ולחוש את ידיך בידי" רחל), במקרים בודדים תיאורי הגעגוע והאהבה הועצמו, כמעין השתפכות רגשית, כך באתר ההנצחה בנהריים וכך גם באנדרטה לזכר שרי גולדשטיין (ראה/י נספח). בחלק מהטקסטים נמצאו הקדשות פיוטיות המביעות תוגה כמו "הדליקה אור בעולמינו אשר כבה בפיגוע בחדרה" לזכר שוש ריס, "בין האדמה לשמים, בין הפיזי לרוחני, בין המציאות והזיכרון נמשיך לחפש אחר תקווה ושלוש" בכיכר התשעה בחדרה (ראה/י נספח). לעיתים המתים גם תוארו כפרח שנקטף, משל היו אלה חיים יפים שנסתיימו בטרם עת. ואציין עוד שהשימוש הנרחב בראשי התיבות הי"ד, אף הוא סממן רגשי מפני שהוא מבטא את רגש הנקם.

בעבודה זו בקשתי ללמוד על המשמעות שניתנה למותם של הרוגי פעולות האיבה על פי האופן שבו בחרו להנציח את זכרם באמצעות אנדרטות, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בכתובות המילוליות שעליהן. הספרות הקיימת מלמדת כי בישראל מפעל ההנצחה נהג להעניק משמעות "הרואית קולקטיבית" לנפילה במלחמות, ואולם דיון בנושא הראה כי לא ניתן לצפות בוודאות שמשמעות זו תוקנה גם למיתה בנסיבות טרור, לפיכך פניתי לבחון את המסרים שעל האנדרטות מקרוב.

מניתוח הכתובות המילוליות שבמדגם עלו שלוש תימות: הלאמת המוות, פרסונליזציה של ההרוגים, והעצמת האובדן והשבר. כלומר נמצאו אלמנטים ופרקטיקות אשר זיהו את ההרוגים עם הקולקטיב היהודי, ואשר הגבירו את היכולת להזדהות עם הצער על האובדן שנתפס כמיותר וכלא הוגן, כשהודגשו יופיים וחיוניותם של החיים שאבדו. מכאן שאם עלי לנסח את המשמעות שעולה מן הממצאים אבחר לומר כי אין מדובר באבידה "הרואית קולקטיבית" במקרה הנידון, אלא שמשילוב התימות יחדיו נראה שמדובר באבידה "טרגית קולקטיבית". המשמעות שניתנת למותם לא יונקת את כוחה ממטרה לאומית שלשמה הוקרבו חייהם, אלא מחשיבותם של החיים עצמם. ניתן לומר לפיכך שהאנדרטות הן עדות לטרגדיה שפוקדת את ישראל, הן מנציחות פרק חדש בהיסטוריה הלאומית, המובחן מהמלחמות הגדולות ומהעידן הרומנטי של הציונות. הן מלמדות שבנסיבות טרור הסיבולת לאבדות בנפש נתפסת נמוכה, ושדמותו של הנופל איננה מצטיירת כהרואית, במקומה מופיעה דמות טרגית שעל אובדנה המנציחים לא מתגאים אלא מבכים.

ניתן לומר שממצאי המחקר משתלבים עם המגמה שתוארה זה מכבר כ"הפרטה של השכול" (אוחנה וויסטרין, 1996), מגמה שהובחנה עד היום בהנצחה הפרטית לזכר החיילים (שמיר, 1996). מדובר בתהליך שמתבטא בין השאר בכאב רב יותר על כל נופל, אשר נתפס גם כביקורת פוליטית כאילו האיש נפל ללא צורך. בספרו "פרידה משרוליק" מצטט עוז אלמוג אֵם שכולה מכתבה עיתונאית האומרת "החברה לא צריכה לעשות מיסטיפיקציה של השכול, צריך לדעת להתמודד עם זה. זה לא נושא קדוש, זה נושא כואב" (אלמוג, 2004). עמדה זו שהחלה רווחת בציבור נמצאה גם בהנצחה האנדרטאית של הרוגי פעולות האיבה שמותם אמנם מעולם לא הולאם לטובת התעמולה הציונית וזאת כנראה משום שמיתה בנסיבות טרור לא עולה בקנה עם האתוס הציוני (המדגיש למשל את "מיתוס העקדה") אך כנראה דווקא בשל כך היא משתלבת היטב בעידן הנוכחי שנתפס כ"פוסט ציוני" (שביד, 1996; אלמוג, 1997).

במובנים רבים עבודת המחקר הנוכחית הייתה לא יותר מאשר "מחקר גישוש" המבקש לדלות פרטים ראשוניים מהשטח. עם זאת יש לקחת בחשבון שעבודה זו כנראה מקדימה (לצער) את זמנה שכן המציאות הנוכחית עודנה רצופה בפעולות איבה שממשיכים להתרחש, כך שמוקדם עדיין להפנות את הראש לאחור בעיניים ביקורתיות, כי המשמעות שמבקשים המנציחים להקנות למותם של ההרוגים והזיכרון שהם מנסים לכוון ולשזור לזיכרון הקולקטיבי באמצעות האנדרטות, עודנו נמצא, כמדומני, בתהליך של התהוות.

ביבליוגרפיה

אוחנה, ד. ור.ס. ויסטריך (1996) "נוכחות המיתוסים ביהדות, בציונות ובישראליות" ע"מ 11-37 בתוך מיתוס וזיכרון: גלגוליה של התודעה הישראלית בעריכת דוד אוחנה ורוברט ס' ויסטריך, ירושלים: מכון ון ליר.

אלמוג, ע. (1992) אנדרטות לחללי מלחמה בישראל: ניתוח סמיוולוגי עבודת גמר לקראת התואר מוסמך למדעי החברה, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב.

אלמוג, ע. (1997) הצבר-דיוקן ספרית אופקים : עם עובד.

אלמוג, ע. (2004) פרידה משרוליק: שינוי ערכים באליטה הישראלית חיפה: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה/ זמורה ביתן.

בראון, ר. (2004), משמעות האבדן עבור אמהות אשר שכלו ילד בוגר בפיגוע טרור. עבודת גמר לקראת התואר מוסמך בעבודה סוציאלית. ת"א : אוניברסיטת תל אביב.

דורון, ג. וא. לבל, (2003), פוליטיקה של שכול ת"א: הוצאת הקיבוץ המאוחד, סדרת קו אדום.

לוינגר, א. (1993) אנדרטות לנופלים בישראל ת"א: הקיבוץ המאוחד.

נווה, ח. (2000) " יפה אני עובר, ניצב ליד האבן' פרטיות ואינטימיות באבל הלאומי" ע"מ 49-77 בתוך דפוסים של הנצחה בעריכת מתתיהו מייזל ואילנה שמיר. משרד הביטחון הוצאה לאור.

נחמיאס, ד. וח. נחמיאס (1992) שיטות מחקר במדעי החברה תל אביב: עם עובד.

פלד, י. וג. שפיר (2005) מיהו ישראלי- הדינאמיקה של אזרחות מורכבת ת"א: אוניברסיטת תל אביב הוצאה לאור.

רוביק, ר. (2001) האם השכול מת? ירושלים: כתר הוצאה לאור.

שביד, א. (1996) הציונות שאחרי הציונות ירושלים: הספרייה הציונית.

שמיר, א. (1996) הנצחה וזיכרון: דרכה של החברה הישראלית בעיצוב נופי הזיכרון ת"א: עם עובד.

שמיר, א. (2002) "שינויים בנוסח היזכר", ע"מ 17-25 בתוך: הנצחה וזיכרון: בין הפרטי ללאומי בעריכת ורדה יערי ומשה אורן, היחידה להנצחת החייל: אגף השיקום/משרד הביטחון.

רשימת האנדרטות שבמדגם

1. אנדרטה לזכר 11 הרוגים ממושב "אביבים" בפיגוע אוטובוס בשנת 1970
2. אנדרטה לזכר 11 הספורטאים שנרצחו באולימפיאדת מינכן ב 1972
3. אנדרטה לזכר מרים בן יאיר, ויקטור רם ורינה שרצקי, עובדי הכור הגרעיני בדימונה שנהרגו בדרכם לעבודה בצומת ערוער ב 7.3.1988
4. אנדרטה לזכר שישה עשר הרוגי אוטובוס אגד קו 405 אשר דורדר לתחום על ידי מחבל ב 6.7.1989
5. אנדרטה לזכר ד"ר שמואל הורוביץ' שנהרג בפיגוע באוטובוס במצרים ב 4.2.1990
6. אנדרטה לזכר אשר עטיה שנהרג בפיגוע מכונית תופת בעפולה ב 6.9.1994
7. אנדרטה ספונטאנית לזכר הרוגי פיגוע בית ליד ב 22.1.1995
8. אנדרטה מתוכננת לזכר 22 הרוגי הפיגוע בצומת בית ליד ב 22.1.1995
9. אנדרטה לזכר שבע התלמידות שנורו בידי חייל ירדני בנהריים ב 13.3.1997
10. אנדרטה לזכר שוש ריס שנהרגה בפיגוע בחדרה ב 22.11.2000
11. אנדרטה לזכר ענבל וייס שנהרגה בפיגוע אוטובוס בצומת מחנה שמונים בנובמבר 2001
12. אנדרטה לרס"ל זאב חנקין שנהרג בפיגוע בצומת יגור בשנת 2001
13. אנדרטה לזכר החיילים אבי בן הרוש וחגית ארמי שנהרגו בפיגוע בתחנת הרכבת בבנימינה ב 16.7.2001
14. אנדרטה לזכר אלכס ברנינסקי שנהרג באסון מגדלי התאומים בעיר ניו יורק שבארצות הברית ב 11.9.2001
15. אנדרטה לזכר לירון הרפז ואסף יצחקי שנהרגו בפיגוע ירי באלי סיני ב 2.10.01
16. אנדרטה לזכר נועה אורבך שנורתה למוות בידי מחבל בשנת 2002
17. אנדרטה לזכר אורלי אופיר שנהרגה בפיגוע במסעדת "מצה" בחיפה ב 31.3.2002
18. אנדרטה לזכר שמעון, רן וגל קורן שנהרגו בפיגוע במסעדת "מצה" ב 31.3.2002
19. אנדרטה שהוקמה בעיר חדרה לזכר תשע מהרוגי הפיגוע בצומת מגידו ב 5.6.2002
20. אנדרטה לזכר תשעת עובדי ותלמידי האוניברסיטה העברית בירושלים שנהרגו מפיצוץ מטען חבלה שהוטמן בקפיתריה ב 31.7.2002
21. אנדרטה לזכר שרי גולדשטיין שנהרגה בפיגוע בצומת מירון ב 4.8.2002
22. אנדרטה לזכר דניאל הרוש שנהרג בפיגוע קו 37 בחיפה ב 3.5.2003
23. אנדרטה לזכר שבעה עשר הרוגי הפיגוע באוטובוס קו 37 ברחוב מוריה שבחיפה ב 3.5.2003
24. האנדרטה המרכזית שבהר הרצל בירושלים
25. האנדרטה המרכזית לזכר הרוגי הטרור של העיר עפולה.
26. האנדרטה המרכזית לזכר הרוגי הטרור של העיר ראשון לציון.
27. לוחיות זיכרון שפזורות ברחבי העיר ירושלים בסמוך למקומות הפיגועים המנציחות את ההרוגים.